

TÓTH IVÁN

JELLEMÁBRÁZOLÁS KRITOBULOS TÖRTÉNETI MŰVÉBEN*

Jelen tanulmányban Michaél Kritobulos jellemábrázolási módszereit elemzem. Azt vizsgálom, hogy a bizánci történetíró munkájában található jellemleírások milyen kapcsolatban, illetve kölcsönhatásban vannak a szöveg stílusával és bizonyos szerkezeti sajátosságaival, valamint hogy a szerző honnan merített szereplői jellemének megrajzolásánál. A dolgozatban választ keresek arra a kérdésre is, hogy milyen célt szolgáltak a történeti szereplők jellemábrázolásaiban előforduló nyelvi formulák.

Kulcsszavak: bizánci historiográfia, irodalmi utánzás, thukydidési allúziók, homérosi allúziók, tipikus jelenetek

Hadd kezdjem mindjárt az elején a konklúzióval. Nem a sajátommal persze, hanem a kiváló klasszikus filológuséval, Luke Pitcherével, aki az ókori történetírók jellemábrázolási módszereit számba vevő tanulmányát a következő megállapítással zárja:

Characterization in ancient historiography is a matter that goes well beyond labels of virtue or vice attached to particular people by the narrator. Characterization can also be a matter of style, of inflection, or of structure. As so often in the study of ancient narrative, it transpires that the twists and turns of narration – why a particular matter is handled at this point, and in this particular way – are almost as important as the author’s overt commentary. For an adequate appreciation of how characterization works in the classical historians, it is necessary to trust the singer *and* [kiemelés az eredetiben] the song.¹

Jóllehet – be kell vallanom – nem pontosan értem, miért szükséges hinnünk a történetírónak és a műnek ahhoz, hogy megfelelően méltányoljuk a jellemábrázolásnál használt mesterfogásokat, Pitcher máskülönben pontos értékelése kiváló kiindulópontként szolgál a jelen vizsgálódás számára, még akkor is, ha a dalnok, akinek éneke elemzésre kerül, bizánci. A következőkben néhány példán keresztül a Konstantinápoly elestét elbeszélő egyik utolsó bizánci történetíró, Michaél Kritobulos jellemábrázolási módszereit kívánom bemutatni.² Bár egyetértek Pitcher megállapításával, mely szerint a jellemábrázolás sokkal többet jelent az elbeszélő-historikus által a történeti szereplőkre aggatott pozitív vagy negatív előjelű címkéknél, jelen írásban mégis leginkább ezekkel a nyílt szerzői megjegyzésekkel foglalkozom. Mentségemre legyen szólva, többnyire a

* A tanulmány az NKFIH NN 124539 számú pályázat (*Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl*) támogatásával készült.

¹ L. V. Pitcher: Characterization in Ancient Historiography. In: A Companion to Greek and Roman Historiography. Vol. I. Ed. J. Marincola. Malden, Mass. – Oxford 2007. 102–117, idézet: 117.

² Kritobulosról és művéről rövid, de adatgazdag tájékoztatást nyújt D. R. Reinsch: Kritobulos of Imbros – Learned Historian, Ottoman *Raya* and Byzantine Patriot. ZRVI 40 (2003) 297–311.

Pitcher által felvetett szempontok alapján. Az elemzés során vizsgálni fogom, hogy ezek a jellemleírások milyen kapcsolatban, illetve kölcsönhatásban vannak a szöveg stílusával és bizonyos szerkezeti sajátosságaival, valamint hogy a szerző honnan merített szereplői jellemének megrajzolásánál. Minthogy Kritobulos elbeszélését főként II. Mehmed szultán köré szervezte, elsősorban olyan szövegrészleteket vizsgálok majd, amelyek a török uralkodót festik le. Mindazonáltal a tanulmány második részében érinteni fogom a történeti mű egyes mellékszereplőinek ábrázolását is. A dolgozatban Kritobulos portréinak csak a legapróbb mozaikkövecseivel foglalkozom,³ abban a reményben, hogy vizsgálataikkal a teljes kép is élesebbé válik.

Vizsgálódásainkat érdemes a *Syngraphé historiôn* (a továbbiakban: *SH*) címet viselő mű elejével kezdeni, ami történetesen nem egy *prooimion* – ahogy azt várnánk –, hanem egy levél. A Topkapi Szeráj könyvtárában őrzött autográf kézirat (*cod. Seragl. G. I. 3*) első lapjai ugyanis a szerzőnek a török uralkodóhoz címzett ajánlólevelét tartalmazzák.⁴ A levélben – amely nem más, mint a szultán műves *laudatiója*⁵ – Kritobulos előre felfedi főhősének legfontosabb tulajdonságjegyeit. A dicsérő szavak áradatából most csak egyetlen kifejezést emelek ki, amely a levél első hosszú körmondatának végén bukkan fel: „...az uralkodók között valóban (γε δὴ) Te vagy egyedül, vagy csak nagyon

³ Nem térek ki például azokra a nagyobb egységekre (pl. *SH* I 4, 1–5, 2), amelyek a szultán portréjának vázát képezik, és amelyek valószínűleg az *enkómion*-irodalom mintáit követve épültek be az elbeszélésbe, és nem vizsgálom azokat az elbeszélői technikákat sem, amelyek segítségével a szerző egy-egy jellemvonást plasztikusabbá tesz.

⁴ A kéziratról és az ajánlólevélről lásd *D. R. Reinsch: Critubuli Imbriotae Historiae*. Berlin – New York 1983. 5*–6*, illetve 18*–27*.

⁵ A levélben Kritobulos a szultánt Alexandroshoz és a hozzá hasonló hadvezérekhez és uralkodókhoz hasonlítja (vö. *ep.* 1). A hízelgő ajánlólevél valószínűleg jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Kritobulosról hamar kialakult a szervilis törleszkedő képe. Vélelmezett jellemhibája természetesen a mű *egészére* árnyékot vetett, és erősen befolyásolta Kritobulos történetírói teljesítményének megítélését, melyben szintén „szolgai hajlamait” domborították ki (lásd *Reinsch: i. m.* [4. jegyz.] 48*–49*). *Darkó J.*: Bizánc utolsó történetírói. Budapesti Szemle 155 (1913) 430 például ellenszenvét nem leplezve írja: „A munkája elé csatolt és a szultánhoz intézett levele csak úgy duzzad a hízelgéstől és a szolgai megalázkodástól. A föltétlen magasztalás hangja, melylyel Mohamed tetteiről szól (...), azt a gyanút ébresztik, hogy nagyon is gyöngé jellemű ember volt s mind irodalmi, mind politikai munkásságával önző célokat követett. Midőn mindezek elleplezésére Thukydidesi húrokat penget, bántóan hamis hangokat ad s csak annál inkább feltárja fogyatkozásait az olvasó előtt.” Mindazonáltal már a levélben kitapintható az az irodalmi műveltség, amely a mű egészét átjárja, és amelyről még – a Darkóval egyébként hasonló állásponton lévő és Kritobulost jellemtelenséggel (*Charakterlosigkeit*) vádló – Heinrich Lieberich is elismerően ír: *H. Lieberich: Studien zu den Proömien in der griechischen und byzantinischen Geschichtsschreibung*. II. Teil. Die byzantinischen Geschichtsschreiber und Chronisten. Programm des Kgl. Realgymnasiums München für das Schuljahr 1899/1900. München 1900. 46 sk. Egyébiránt a levélben használt retorikai fogások korántsem voltak szokatlanok, ahogy arra *Kapitánffy I.*: A bizánci irodalom. In: *Philologia Nostra* II. Kapitánffy István válogatott tanulmányai. Szerk. *Farkas Z. – Mészáros T.* Budapest 2017. 393 is rámutat: „A bizánci császármagasztalás fordulatai és fogásai itt a Nagy Sándorhoz és a római császárokhoz hasonlított török világhódító dicsőségét szolgálják.”

kevesekkel együtt az, aki egyesítette a tetteket a szavakkal (ἔργα συνήψας καὶ λόγους), a bölcsességet az uralkodói hatalommal, jó királyként és nagyszerű harcoként.⁶

A mondatrészt nemcsak azért idéztem, hogy a szóban forgó kifejezés, az ἔργα συνήψας καὶ λόγους szókapcsolat szövegkörnyezetbe ágyazva értelmezhető legyen, hanem azért is, hogy egyrészt felhívjam a figyelmet azokra a szultánnak vindikált pozitív tulajdonságokra, melyek Kritobulos Mehmed-portréjának főbb körvonalait alkotják, másrészt azért, hogy ízelítőt adjak abból az ábrázolási technikából, amellyel ezeket a kontúrokat egy-egy irodalmi utalás segítségével a szerző élesebbé, az olvasó számára láthatóbbá teszi. Ilyen kontúrnak tekinthető például a *jó király és nagyszerű harcok* (βασιλεὺς τ' ἀγαθὸς κρατερός τε μαχητής) tulajdonságpár, melyet Kritobulos egyenesen Homérostól kölcsönöz; e szavakkal jellemzi Agamemnónt Helené az *Ilias*ban.⁷ Eltekintve az allúzió pikantériájától (*nota bene*: Agamemnón Trója hódítója, míg Mehmed, saját állítása szerint, a trójaiak bosszúállója),⁸ Kritobulos szándéka az irodalmi utalással világos: főhősét (s egyúttal az elbeszélendő eseményeket) már a mű elején az epikus hősök (és tetteik) rangjára kívánja emelni. A kölcsönzött epikus kisugárzás fényében feltűnik még a bölcsesség (φιλοσοφία) s az uralkodói hatalom (βασιλεία), egyetlen mondatban összefonva, ahogy később az elbeszélésben is művészien egybedolgozva találjuk meg e sajátosságokat. E finom szövésű ábrázolásra hamarosan visszatérek, de most nézzük az ἔργα συνήψας λόγους kifejezést.

A képesség, hogy egy uralkodó összhangba tudja hozni szavait tetteivel,⁹ vagy kissé sarkosabban fogalmazva, képes uralkodása során mindvégig úgy cselekedni, hogy tettei hűek maradjanak szavaihoz, már a XV. században is ritkaságszámba ment, ahogy azt Kritobulos megjegyzése sejteti. Mehmed – történetírónk szerint – a kevés kivételek egyike volt. Hogy kiket lehetett volna még a török szultán mellett e jeles társaságba sorolni, arról Kritobulos nem beszél. Ha így, szerzői eligazítás nélkül – de figyelembe véve történetírónk olvasmányait¹⁰ – kutakodunk e kivételes vezetői tulajdonság archetípusa után, akkor egészen a Kr. e. V. századig visszautazhatunk az időben. A szavak és tettek egysége ugyanis egyfajta integritást feltételez, s ez a fajta integritás a – Kritobulos által is jól ismert – *thukydidészi* Periklést juttathatja eszünkbe. Az athéni államférfi kivételes retorikai képességei közismertek, köszönhetően Thukydidésnek, aki nem csupán Periklés

⁶ *ep.* 1. A görög szöveget Diether R. Reinsch kiadása alapján közlöm: *Reinsch*: i. m. (4. jegyz.). A fordítás a sajátom. A korábbi magyar fordítás: *Szabó K.* (ford.): *Kritobulosz*: II. Mehemet élete. Budapest 1875; részleteket közöl még *Kapitánffy I.* (ford.): Mikhaél Kritobulosz: *Hisztoria*. A város kirablása. In: *A bizánci irodalom kistükre*. Szerk. *D. Hadzisz*. Budapest 1974. 261–264.

⁷ *Vö. II.* III 179. Kritobulos kissé változtatott a verssoron: a dárdásharcost (αἰχμητής) harcokra (μαχητής) cserélte.

⁸ *Vö. SH IV* 11, 5–6.

⁹ Figyelemre méltó módon a szókapcsolatban a tettek megelőzik a szavakat (ἔργα συνήψας λόγους), noha éppen fordított szörendet várnánk.

¹⁰ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ismerjük azokat a műveket, amelyeket Kritobulos biztosan olvasott. Történetírónk ugyanis lemásolta Hérodotos, Arrhianos és Ailios Aristeidés műveit, továbbá tulajdonában volt Thukydidés munkájának egyik kézirat. Kritobulos másolói tevékenységéről és a kéziratokról lásd *Reinsch*: i. m. (4. jegyz.) 68*–71*.

szónoki erényeit mutatta be három megörökített orációjában,¹¹ de arra is utalt – még ha burkoltan is –, hogy az athéni államférfi nyilvános beszédeivel mindig összhangban cselekedett. Elég felidézünk Thukydides munkájából a *stratégos* utolsó szónoklatát.¹² Periklés az ún. apológiában arról igyekszik meggyőzni háborgó polgártársait, hogy ne kössenek békét a spártaiakkal, hanem minden nehézség ellenére tartsanak ki a korábbi (első) beszédében javasolt háborús stratégia mellett. Az athéniak heves támadásaira büszkén feleli: „Ami engem illet, én ugyanaz maradtam, és nem változtattam meg elveimet, ti azonban állandóan változtatjátok véleményeteket.”¹³ E frappáns visszavágás kapcsán Simon Hornblower Thukydides-kommentárjában Francis Cairns következő megállapítását idézi: „Thucydides is assuming as the background to his character portrayals a standard ancient type of moral assessment, in which actions and words take their worth from that of the actor or speaker.”¹⁴ Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy ez a Periklés által megtestesített antik viselkedésminta tükröződik vissza Kritobulos Mehmed-ábrázolásában is. A bizánci történetíró elbeszéléséből mindenestre lépésről lépésre egy olyan uralkodó portréja bomlik ki, aki amellet, hogy kiválóan bánik a szavakkal, szavait tettekkkel is igazolja. Lássuk, hogyan!

Először is, Kritobulos két hosszú beszédet ad a szultán szájába.¹⁵ Mindkét oráció mesteri és ékes, és egyiket sem követi vagy előzi meg egy másik beszéd; beszédpár nélkül állnak a szövegben, mint Periklés szónoklatai. Ami azt illeti, Kritobulos művében a szultán az egyedüli szereplő, aki beszédeket mond. Ahogy arra már többször felhívták a figyelmet Periklés szónoklatai kapcsán, e formai egyediség szándékos: a történetíró így emel ki bizonyos szereplőket az elbeszélés szövegfolyamából, és így hangsúlyozza azok jelentőségét és kivételes formátumát.¹⁶ Ám nem csupán a beszédek formális hasonlóságai fűzik össze a két államférfit, de konkrét irodalmi párhuzamok is. A szultán szónoklatait ugyanis Periklés halotti beszédéből és apológiájából kölcsönzött sorok díszítik, melyek – Kritobulos nyilvánvaló szándéka szerint – szintén a két férfiú azonos vonásait hivatottak hangsúlyozni. A szöveg kritikai kiadásának *apparatus fontiuma* akkurátusan regisztrálja e párhuzamos helyeket,¹⁷ s bár érdemes lenne egyenként megvizsgálni és összevetni a *locusokat*, hogy lássuk, Kritobulos pontosan miként használja fel a *mimésis*

¹¹ Itt most nem kívánok belebonyolódni a beszédek és a történeti valóság kusza kapcsolatának *vexata quaestiojába*. Könyvtárnyi az irodalma. A kérdésben irányadónak Jeffrey Rusten és John Moles nagyszerű írásait tekintem: Thucydides. The Peloponnesian War, Book II. Ed. J. S. Rusten. Cambridge 1989. 14–17; J. L. Moles: Truth and Untruth in Herodotus and Thucydides. In: Lies and Fiction in the Ancient World. Eds. Ch. Gill – T. P. Wiseman. Exeter – Austin 1993. 88–121, kül. 103 skk.

¹² Th. II 60, 1–64, 6.

¹³ Th. II 61, 2. „καὶ ἐγὼ μὲν ὁ αὐτὸς εἶμι καὶ οὐκ ἐξίσταμαι: ὑμεῖς δὲ μεταβάλλετε...” Thukydides szövegét Muraközy Gyula fordításában idézem. Ahol attól eltérek, jelzem.

¹⁴ S. Hornblower: A Commentary on Thucydides. Vol. I.: Books I–III. Oxford 1991. 334.

¹⁵ SH I 14, 1–16, 19; 48, 1–51, 5. Érdemes itt még megemlíteni Mehmednek a bizánci követek panaszaira adott, *oratio recta*ban közölt válaszát, melyben az ifjú szultán (görög) ellenfelei előtt is megcsillogtatja éles eszét és retorikai képességeit: SH I 8, 1–6.

¹⁶ Pitcher: i. m. (1. jegyz.) 115.

¹⁷ Reinsch: i. m. (4. jegyz.) 25, 26, 28, 29, 60, *app. fon.*

eszközét, ezúttal inkább egy másik, igen egyszerű, de tanulságos példán keresztül mutatom meg, hogy történetírónk hogyan hozza összhangba főhősének szavait tetteivel.

Mehmed mindkét beszédben ígéretet tesz alattvalóinak, hogy vállalva fog harcolni velük a háborúban. A drinápolyi palotában összehívott haditanácson kijelenti: „Én is ott leszek mellettetek az első sorban (ἐγὼ δὲ καὶ αὐτὸς πρῶτος παρέσομαι ὑμῖν), készen rá, hogy részt vegyek veletek együtt a harcban.”¹⁸ Majd néhány hónappal később már Konstantinápoly falai alatt, a török táborban a döntő rohamot megelőző tanácskozás során majdnem ugyanazokkal a szavakkal megismétli ígéretét: „S a csata során magam is ott leszek veletek az első sorban (κάγω δὲ αὐτὸς πρῶτος παρέσομαι τῷ ἔργῳ μεθ’ ὑμῶν), együtt küzdve veletek, és figyelve, hogy ki-ki mit tesz közületek.”¹⁹ A frontvonalban katonáival együtt harcoló hadvezér visszatérő képével Kritobulos a homérosi hősöket (és talán Alexandrost) idézi meg;²⁰ s ugyanezt teszi a csataleírás(ok)ban is: mikor kezdetét veszi az összecsapás, azt olvassuk, hogy Mehmed „az élre állva maga vezette [seregét] a fal ellen” (ἠγεῖτο τὴν [στρατίαν] ἐπὶ τὸ τεῖχος πρῶτος αὐτός).²¹ E félmondat később ugyanekkel a szavakkal minden jelentősebb ütközet leírásánál felbukkan.²²

E tipikus – mondhatnánk homérosi – jelenet segítségével Kritobulos két legyet üt egy csapásra: egyrészt a szultánt ismét epikus köntösbe bújtatja, ahogy azt az ajánlólevélben már megtette, másrészt azzal, hogy egybehangolja a leíró részt, azaz Mehmed tetteit (ἔργα) a beszédekben elhangzott szavakkal (λόγους) – s így beteljesíti a szónok ígéretét –, igazolja, hogy Mehmed, ahogy azt már az ajánlólevélben is jelezte, *valóban* (γε δὴ) olyan uralkodó, aki képes egyesíteni szavait tetteivel.

Ami a stílust illeti: a két példa ismétlődő szófordulatai, jelenetei hamar szemet szúrnak az olvasónak. Diether Reinsch szerint ezek a szöveget másutt is gazdagon át-szövő nyelvi formulák, tipikus jelenetek hasonló feladatot látnak el,²³ mint az epikus költeményekben: a prózaszerző mnemonikus mankói.²⁴ Reinsch megítélésem szerint helyesen mutat rá a funkcionális párhuzamra, ám elvétí a célcsoportot. Nehéz ugyanis belátni, hogy a rögzített szöveggel dolgozó prózaíró, akinek nem kellett közönsége előtt rögtönöznie, mennyiben vagy még inkább *miben* segítették ezek a formulaértékű

¹⁸ SH I 16, 19.

¹⁹ SH I 50, 3.

²⁰ A toposzról lásd J. Albertus: Die ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΟΙ in der griechischen und römischen Literatur. Diss. Strassburg 1908. 72–73. Reinsch: i. m. (4. jegyz.) 64, *app. fon.* feltételezi, hogy a fent idézett sort Kritobulos Arrhianostól kölcsönözte. A nikomédiai történetíró Tyros ostromleírása során megemlíti, hogy a harc közben Alexandros figyelte katonáit, hogy milyen hőstetteket hajtanak végre (Arr. *An.* II 23, 4). Ha Reinsch feltételezése igaz, akkor az irodalmi utánpótlás egy igen különös és egyedi példájával állunk szemben, hiszen Kritobulos egy *leírás* motívumait szötte bele főhősének orációjába.

²¹ Igaz, csak az árokig: μέχρι τῆς τάφρου (SH I 57, 1).

²² Vö. SH I 60, 2; II 18, 6; V 5, 7. Lásd még: Reinsch: i. m. (4. jegyz.) 34*.

²³ Ezekről lásd példákkal Reinsch: i. m. (4. jegyz.) 40*–42*.

²⁴ Reinsch: i. m. (4. jegyz.) 42*: „Der Vergleich mit Formeln und typischen Szenen der oral poetry scheint vielleicht auf den ersten Blick befremdlich, doch erfüllen die Stereotype in beiden Bereichen eine ähnliche Funktion: Sie sind mnemotechnische Hilfen einerseits des in einer Kunstsprache improvisierenden Sängers und andererseits des in einer künstlichen Gelehrtensprache schreibenden Prosaautors.”

sorok és jelenetek.²⁵ Ha segítették valamiben, akkor az nem az emlékezés, hanem az *emlékeztetés*. A nyelvi panelekkel a szerző alighanem könnyebben és hatékonyabban tudta eljuttatni üzenetét közönségéhez, és rögzíteni azt a befogadókban. Esetünkben a katonáival az első sorban együtt harcoló szultán visszatérő, uniformizált leírása az olvasót/hallgatót arra emlékezteti újra és újra, hogy a török uralkodó a harcokban mindenkor a(z archaikus) görög – és persze bizánci – hadvezérideálhoz méltón viselkedett.²⁶ Egy másik fontos szerepet is tulajdoníthatunk e formuláknak. Az epika ezen stíluslemeit következetesen szövegébe dolgozva szerzőnk nemcsak az esemény egyes szereplőit, de az egész történetet és magát a *halósis*t is eposzi színekben tudta ábrázolni, Konstantinápoly elestét pedig Trója bukásához mérni, amit később nyíltan meg is tett egy *synkrisis*ben.²⁷

E rövid kitérő után most nézzük a következő példát, amely a *kiváló harcos* képét árnyalja tovább. A sikeres hadvezérek amellet, hogy merészek, általában kiemelkedő értelmi képességekkel és előrelátással is rendelkeznek, ahogy azt Alexandros példája is ékesen bizonyítja, aki katonai sikereit, Arrhianos szerint, részben annak köszönhetette, hogy – Themistokléshez hasonlóan²⁸ – „egészen kivételes tehetséggel ismerte fel, mit kell tenni, még azelőtt, hogy az világossá vált volna, és elképesztő sikerrel tudta a dolgok állásából kikövetkeztetni lehetséges kimenetelüket”.²⁹ Hugo Montgomery hívta fel rá a figyelmet, hogy főhősének e képességét Arrhianos nem csupán az *Anabasis* lezárásában, Alexandros nekrológiájában emeli ki, de az elbeszélésben is lépten-nyomon hangsúlyozza, mégpedig a következő fordulat variánsaival: „...s úgy is történt, ahogy elképzelte (καὶ ζυμβέβη τε οὕτως ὅπως εἴκασε).”³⁰

²⁵ A történetírónak nyilvánvalóan nincs szüksége rá, hogy e formulákat fejben tartsa, s amíg azokat gondolkodás nélkül felmondja, kitalálja a folytatást.

²⁶ Számos apró jel utal arra, hogy Kritobulos, mint számos más bizánci történetíró, számolt azzal, hogy munkáját nemcsak magányosan olvassák, de közönség előtt is felolvassák majd. Erről lásd *Tóth I.: A Halósis történetírója és közönsége*. In: Tanulmányok a 70 éves Wojtilla Gyula tiszteletére. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Antiqua et Archaeologica, Supplementum XIV. Szerk. *Székely M. – Illés I. Á.* Szeged 2015. 125–131, kül. 127. A bizánci történeti művek közönségéről lásd *B. Croke: Uncovering Byzantium's Historiographical Audience*. In: *History as Literature in Byzantium. Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies*, University of Birmingham, April 2007. Ed. *R. Macrides*. Farnham – Burlington 2010. 25–53.

²⁷ Vö. *SH I* 68, 4. Kritobulos Trója mellett más városok bevételeivel is összehasonlítja Konstantinápoly bukását (*SH I*, 68, 5–69, 1), de ítélete szerint egyedül Ilion szerencsétlensége vetekedik a császárvároséval.

²⁸ Arrhianos az idézett sorokat Thukydides Themistoklés-portrójából kölcsönzi. A reminiscencia – amely, mint látni fogjuk, Kritobulosnál is felbukkan – nem kerülte el a kommentátorok figyelmét: Arrians *Anabasis*. II. Baendchen: IV–VII Buch. Ed. *C. Sintenis*. Leipzig 1849. 216–217, *app. ad VII* 28, 2; Arrian, II: *Anabasis of Alexander*, Books V–VII, Indica. Trans. *P. A. Brunt*. Cambridge MA – London 1983. 297, 4. jegyz.; *A. B. Bosworth: From Arrian to Alexander: Studies in Historical Interpretation*. Oxford 1988. 138; *F. Sisti – A. Zambrini* (edd.): *Arriano: Anabasi di Alessandro*. Vol. II.: *Libri IV–VII*. Milano 2004. 660.

²⁹ *Arr. An.* VII 28, 2: ...ζυμβέβη δὲ τὸ δέον ἔτι ἐν τῷ ἀφανεῖ ὄν δεινότητος, καὶ ἐκ τῶν φαινόμενων τὸ εἰκὸς ζυμβαλεῖν ἐπιτυχέστατος...

³⁰ *Arr. An.* IV 2, 5. *H. Montgomery: Gedanke und Tat: Zur Erzählungstechnik bei Herodot, Thukydides, Xenophon und Arrian*. Stockholm 1965. 165, illetve további példákkal 165, 9. jegyz.

Nem véletlenül citáltam ide Alexandrost, az *Anabasis* és a fenti szófordulatot. Reinsch kutatásainak köszönhetően ma már tudjuk, hogy Kritobulos behatóan ismerte a nikomédiai történetíró munkáját: művét lemásolta, tanulmányozta és fel is használta, ahogy azt a számos nyelvi, szerkezeti és gondolati párhuzam és kölcsönzés világosan bizonyítja.³¹ Ha hihetünk forrásainknak, Mehmed maga is példaképként tekintett a makedón hódítóra,³² s talán éppen ez volt az egyik oka annak, hogy Kritobulos alaposan tanulmányozta Arrhianos munkáját. Írásában ugyanis számos alkalommal hasonlítja a szultánt Alexandroshoz, hol nyíltan, hol burkoltan.³³ Az összevetés során nem mulasztja el – az irodalmi utánzás kifinomult eszközeivel – érzékeltetni a két hadvezér közös vonásait, például azt, hogy mindketten az adott helyzetet kiválóan felmérő, előrelátó stratégiák voltak. Kritobulos a szultán ezen (alexandrosi) képességére nikomédiai elődjéhez hasonló módon világít rá, amit az alábbi két példa igazol.

A szultán Konstantinápoly elleni haditervéről a következőket írja: „Úgy döntött ugyanis (ἐγνώστο γάρ αὐτῷ), hogy a fal több szakaszát is tűz alá veszi, mert így, ha több fronton támad, könnyen és gyorsan elfoglalhatja a falat; és csakugyan így is történt (ὡσπερ δῆτα καὶ γέγονε).”³⁴ Ugyanezzel a formulával találkozunk aztán a harmadik könyvben; Kritobulos ezúttal a Korinthos ellen vezetett hadjáratról tudósít: „A császár ugyanis elhatározta, hogy semmiképpen sem távozik el a város alól, hanem ostromzár alatt tartja mindaddig, amíg éheztetéssel be nem veszi; úgy gondolta ugyanis (ἐνόμιζε γάρ), hogy ha ezt a várost elfoglalja, az egész Peloponnésos már harc nélkül a kezébe hull; és csakugyan így is történt (ὡσπερ δῆτα καὶ γέγονε).”³⁵

A két idézetből világos, hogy a bizánci történetíró olyan hadvezérnek kívánta ábrázolni főhősét, akinek a számításait az események mindig visszaigazolták. S hogy kétség ne férjen a szultán stratégiai képességéhez, Kritobulos egy másik, hasonló formulával is hangsúlyozta azt. A Konstantinápoly megtámadását drinápolyi palotájában latolgató szultánról így ír:

Közben arra készült, hogy régen dédelgetett tervét, a lelkében vajúdó gondolatot és a célt, amelyre kezdettől fogva minden tette irányult, végrehajtsa, és többet azt ne halogassa és ne késleltesse – ez a terv pedig a rómaiak és Kónstantinos császár elleni háború megindítása és a Város megostromlása volt. Úgy vélte ugyanis (ἐνόμιζε γάρ), ami igaz is volt (ὅπερ καὶ ἦν), hogy ha (ὡς, εἰ) a várost teljes egészében elfoglalja és lakóinak urává válik, akkor már semmi nem akadályozhatja meg, hogy innen, mintegy az egész vidék fellegvárából kiindulva, rövid időn belül minden megmaradt területet lerohanjon és uralma alá hajtson.³⁶

³¹ *Reinsch*: i. m. (4. jegyz.) 58*–67*, 70*–71*.

³² Lásd erről további bibliográfiával: *Reinsch*: i. m. (4. jegyz.) 59*.

³³ *Vö. ep. 1; SH, I 5, 1; IV 4, 3; lásd még: Reinsch*: i. m. (4. jegyz.) 59*–63*.

³⁴ *SH I 31, 1.*

³⁵ *SH III 6, 8. Lásd még: SH III 21, 4–5.*

³⁶ *SH I 13, 2.*

Majd az ostromleírás kellős közepén a következőkkel indokolja az Aranyszarv-öböl elfoglalására irányuló hadmozdulatokat:

Elhatározta ugyanis, hogy a kikötőt és az Aranyszarv-öblöt mindenáron birtokába veszi, hogy a Várost minden oldalról, a szárazföld és a tenger felől is támadni tudja. Úgy vélte ugyanis (ἐνόμιζε γάρ), ami igaz is volt (ὅπερ καὶ ἦν), hogy ha (ὡς, εἰ) a falat ott is megnyitja az ostromnak, a város bevétele gyerekjáték lesz számára, mivel a védők az emberhiány miatt nincsenek elegendően az egész körfal védelméhez, hiszen az rendkívül kiterjedt.³⁷

Kritobulos mindkét esetben jól azonosítható formulákat és szerkezeteket használ, hogy főhősének egy-egy fontos jellemvonását hangsúlyozza. Hasonló nyelvi panelekkel más portrékban is találkozhatunk. Lássunk most ezekre néhány példát.

Mehmed első beszédében elődjeit méltatja, és pasztikus leírást ad karakterükről.³⁸ Kritobulos az oráció e szakaszát Thukydides nyomán fogalmazta; a peloponnésosi szövetség tagjai előtt felszólaló korinthosi követek szavait ültette át Mehmed beszédébe.³⁹ Hogy lomha szövetségesüket, Spártát a tettek mezejére léptessék, és rávegyék a háborúra Athénnal, a korinthosiak a beszédben sorra veszik az athéniai azon tulajdonságait, melyek fenyegetést jelentenek a peloponnésosi szövetség tagállamaira. E fenyegető, ám egyúttal csodálni való tulajdonságok között találjuk a gyorsaság erényét, amelyről a következőképpen szólnak a követek: „Ők az újítás emberei, gyorsak a tervek alkotásában és elgondolásaik megvalósításában...”⁴⁰ Kritobulos szerint Mehmed felmenői sem szenvedtek hiányt e képességben. A törökök, akárcsak az athéniaiak, kivételes gyorsasággal tudtak az adott kihívásokra reagálni, és elképzeléseiket hamar meg is valósították, ahogy az a bizánci történetíró Thukydides-parafrázisából kiderül: „A kedvező helyzetekben nem tétováztak, hanem gyorsan felmérték, mit kell tenni (ὄξεῖς μὲν ἐπινοῆσαι τὸ δέον), és tervüket rögtön végre is hajtották (ταχεῖς δὲ τὸ νοηθὲν ἔργῳ τελέσαι).”⁴¹

E kollektív tulajdonságjegy aztán az egyének szintjén is megjelenik. A birodalmi kormányzat élére állított Mahmud pasa kinevezése kapcsán Kritobulos lajstromba szedi a bizánci felmenőkkel is rendelkező,⁴² újdonsült kormányfő tulajdonságait. A lenyűgöző lista tételei között megtaláljuk a gyorsaság erényét is:

³⁷ SH I 37, 2.

³⁸ SH I 14, 10–12.

³⁹ A kölcsönzésre többen felhívták a figyelmet: Critobuli Imbriotae libri quinque de rebus gestis Mechemetis. Ed. C. Müller. FHG V/1. Paris 1870. 64, *app. ad* I 14, 11–12; P. D. Mastrodemetres: Ἐσωτερικαὶ ἐπιδράσεις τοῦ Θεοκυδίδου ἐπὶ τὸν Κριτόβουλον. Ἀθηνᾶ 65 (1961) 158–168, küll. 164–165; *Reinsch*: i. m. (4. jegyz.) 50*, illetve 28–29, *app. fon.*

⁴⁰ Th. I 70, 2: οἱ μὲν γε νεώτεροποιοὶ καὶ ἐπινοῆσαι ὄξεῖς καὶ ἐπιτελέσαι ἔργῳ ἂν γνῶσιν...

⁴¹ SH I 14, 11.

⁴² Aligha lehet véletlen, hogy Kritobulos említést tesz Mahmud bizánci származásáról.

...olyan kiváló természet adatott neki, hogy nemcsak összes kortársát, de az előtte élőket is elhomályosította értelmével, bátorságával, tehetségével és minden más erényével. Magától is gyorsan belátta, mit kell tenni (ὄξυν μὲν οἰκοθεν συνιδεῖν τὸ δέον), s azt mások beszédéből is hamar felfogta, de még gyorsabban döntött és cselekedett (ὄξύτερον δ' ἐλέσθαι καὶ καταπραΰσαι).⁴³

Mondanunk sem kell, Mehmed sem volt híján eme erénynek. Az első könyv ötödik fejezetében Kritobulos arról tájékoztatja olvasóit, hogy az ifjú szultán természeténél fogva is igen tettere kész és minden tekintetben élénk volt (εἶχε μὲν γὰρ καὶ τὴν φύσιν συνεργούσαν καλῶς τὸ τε δραστήριον αὐτῆς καὶ ὄξυ περὶ πάντα – SH I 5, 2). Az elbeszélés során természetesen e tettekészség és gyorsaság többször igazolást nyer majd.⁴⁴

Mindazonáltal nemcsak a törökök büszkélkedhettek a gyorsaság erényével. Némi- leg meglepő módon e tulajdonsággal találkozunk XI. Kónstantinos császár nekrológiájában is. Kónstantinápoly kifosztásának leírása után Kritobulos – alighanem Thukydidesz Periklés-nekrológiájától ihletetten – röviden jellemzi a végső összezapásban elesett bizánci császárt. Megtudjuk, hogy Kónstantinos kiváló szónok (δεινὸς εἰπεῖν) és gondolkodó (δεινὸς νοῆσαι) volt, aki – hasonlóan Mahmudhoz és a törökökhöz⁴⁵ – „mindenki másnál gyorsabban belátta, mit kell tenni (ὄξυς μὲν συνιδεῖν τὸ δέον), és még gyorsabban döntött (ὄξύτερος δ' ἐλέσθαι).⁴⁶ Thukydideszt idézve Kritobulos azt is megjegyzi, hogy az utolsó bizánci császár „helyesen ítélte meg a jelent – ahogy azt valaki Periklésről mondta –, a jövőt illetően pedig a legtöbb esetben a legkiválóbban számolt a lehetőségekkel (τῶν δὲ μελλόντων ὡς ἐπὶ πλεῖστον τοῦ εἰκότος ἄριστος εἰκαστής).⁴⁷

Jóllehet – ahogy az az eddigiekből is kiderült – Kritobulos jól ismerte Thukydidesz művét, sőt, mint azt jeleztem, a történetíró egyik kéziratával is rendelkezett,⁴⁸ úgy tűnik, ezúttal fejből idézte fel a Kónstantinosra is illő sorokat, a szóban forgó tulajdonság ugyanis nem Periklésre, hanem Themistoklésre vonatkozik, akiről Thukydidesz méltatva írja, hogy „a jövőt illetően a legtöbb esetben a legkiválóbban számolt az események várható kimenetelével (τῶν μελλόντων ἐπὶ πλεῖστον τοῦ γενησομένου ἄριστος εἰκαστής).⁴⁹

Kritobulos részéről a két jeles athéni államférfi összekeverése persze nem tekinthető ordító hibának, legfeljebb apró figyelmetlenségnek, hiszen – ahogy a kiváló Thukydidesz-kutató, Simon Hornblower is megállapítja – Themistoklés tulajdonságainak leírása tulajdonképpen Periklés jellemrajzát készíti elő,⁵⁰ valamint – folytathatnánk a fenti szövegrészletek alapján tovább a sort – a világhódító Alexandrosét, II. Mehmed török

⁴³ SH I 77, 2.

⁴⁴ Néhány példa: SH I 5, 3; 6, 1; 13, 1; 47, 1.

⁴⁵ *Reinsch*: i. m. (4. jegyz.) 88, *app. fon.* is rögzíti a párhuzamokat.

⁴⁶ SH I 72, 1.

⁴⁷ SH I 72, 1.

⁴⁸ Lásd *Reinsch*: i. m. (4. jegyz.) 68*–69*.

⁴⁹ Th. I 138, 3. Saját fordításom.

⁵⁰ *Hornblower*: i. m. (14. jegyz.) 203: „The account of Themistokles' qualities prepares us for those of Pericles.” Lásd még uő: i. m. (14. jegyz.) 223: „The praise of Themistokles forms a natural bridge to Pericles...”

szultánét és XI. Kónstantinos bizánci császáráét.⁵¹ Aligha kell több példát előhoznunk ahhoz, hogy lássuk, Kritobulos meglehetősen konvencionális tulajdonságokat rendel egyes szereplőihöz, s mindezt eléggé uniformizált nyelven teszi. A kérdés az, hogy miért? Közeleddé saját konklúzióm felé, erre a kérdésre szeretnék még röviden választ adni.

Karl Krumbacher több mint egy évszázaddal ezelőtt mondta ki nem túl hízelgő ítéletét Kritobulos stílusáról, akit egyszerűre kárhoztatott szószátyársága és egyszerű, iskolás nyelvezete miatt.⁵² Krumbacher egyoldalú véleménye hamar gyökeret vert a bizantinológusok munkáiban,⁵³ és csak a múlt század során sikerült némileg árnyalni, elsősorban Nikolaos Andriotes, Nikolaos Tomadakes és Reinsch írásainak köszönhetően.⁵⁴ Ezen újabb tudós értékelés szerint Kritobulos mesterien és érzelemgazdagon használta az atticista nyelvet és vele együtt az irodalmi utánzás különböző eszközeit. Noha ez utóbbi nézet kétségkívül közelebb jár az igazsághoz, Krumbacher kritikája sem teljesen alaptalan. Kritobulos stílusa valóban ingadozik az ékes, ha úgy tetszik, sallangos és az egyszerű, iskolás nyelvezet között. Ezeket a regisztereket azonban a szerző nem (mindig) véletlenszerűen vagy írói hanyagságból használta, hanem – s ez az, ami Krumbacher figyelmét teljesen elkerülte – szándékosan váltogatta.⁵⁵ Azt is mondhatnánk, hogy a nyelvet szerzőnk – bizonyos esetekben – funkcionálisan kezelte.⁵⁶ A fent idézett egyszerű és ismétlődő, s ennél fogva könnyen felismerhető frázisokkal például célja volt: a bizánci közönség számára akart segítségükkel *ismerős* „arcvonásokat” megjeleníteni. Ezek a nyelvi (és irodalmi) sablonokkal megfogalmazott tipikus jellemvonások hasonló funkciót láttak el, mint az apró, előre kivésett kövecsek a mozaikképben. Minthogy általános karaktervonásokat illusztráltak, tökéletesen illeszkedtek akár a szultán, akár a pasa, akár a bizánci császár vagy éppen a török nép portréjába. Az így létrejött arcképek persze a mai olvasónak sematikusaknak és unalmasaknak tűnhetnek elkoptatott kliséikkel, toposzaikkal. A bizánci olvasónak azonban vonatkozási pontokat kínáltak egy-egy

⁵¹ Vö. *Reinsch*: i. m. (4. jegyz.) 81, *app. fon.*

⁵² *K. Krumbacher: Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527–1453) München 1897². 309: „Allein trotz aller Mühe erhascht Kritobulos auch nicht einen Schatten von der gedankenschweren Straffheit und Fülle des grossen Vorbildes; seine Darstellung leidet an breiter Geschwätzigkeit und bewegt sich einem ersichtlich engen Gehege angelernter Ausdrücke.” Krumbacher alighanem a visszatérő nyelvi formulák és tipikus jelenetek miatt ítélte szegényesnek Kritobulos írói stílusát; vö. *Reinsch*: i. m. (4. jegyz.) 40*: „Im gesamten Werk jedoch hat Kritobulos dort, wo er von Geschehnissen berichtet, die so oder ähnlich auch an anderer Stelle vorkommen, zu sprachlichen Stereotypen Zuflucht genommen, die ihm teilweise herbe Kritik eingetragen haben.”*

⁵³ Lásd például *M. E. Colonna: Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. Vol. I.: Storici profani. Napoli 1956. 36: „Come altri cronografi bizantini egli prende a modello Tucidide, imitandolo nella disposizione cronologica della materia, nella tecnica dei discorsi, nella ricchezza della narrazione. Ma il racconto risulta verboso, pur muovendosi in una manifesta angustia di vocaboli, e poco chiaro.”*

⁵⁴ Andriotes és Tomadakes idézi *Reinsch*: i. m. (4. jegyz.) 43*, 11. jegyz.; 49*, illetve *uő*: i. m. (2. jegyz.) 303, 305. *Reinsch* stíluselemzését lásd *uő*: i. m. (4. jegyz.) 39*–43*.

⁵⁵ Hogy Kritobulos mely esetekben használt például emelkedett, retorikus (Krumbacher szerint szószátyár) stílust, arról lásd *Reinsch*: i. m. (4. jegyz.) 39*–40*.

⁵⁶ Nem érték egyet *Reinsch*sal (i. m. [4. jegyz.] 40*), aki szerint Kritobulos e nyelvi sablonokat amolyan menedékként (Zuflucht) használta. Állítása csak részben helytálló.

történeti személy megértéséhez és megítéléséhez, valamint az egyéni és kollektív sajátosságok és motivációk felfedésén keresztül a szóban forgó történeti esemény értelmezéséhez.⁵⁷ Nem véletlen, hogy a jellemvonások hasonló kompendiumát találjuk például egy XII. századi bizánci Philippos-életrajzkivonatban.⁵⁸ A *Vaticanus Graecus* 96 által megőrzött tudós jegyzet Kritobuloséhoz hasonló, egyszerű és tömör stílusban tájékoztat arról, hogy a makedón király – többek között – kiváló szónok volt (δεινός εἰπεῖν), képes volt a jövőt előre látni (τὰ μέλλοντα προιδεῖν ἱκανός) és gyorsan cselekedni (πρὸς τὰς πράξεις ὄξυς).

A történetírók persze e sematizált jellemrajzokkal nem csupán az események és szereplők megértését segítették, hanem követendő vagy éppen kerülendő példákat is állítottak olvasóik elé. Ahogy Leonora Neville Skylitzés és Bryennios történetírása kapcsán megjegyzi, a karaktertípusokká homogenizált ábrázolások fontos viselkedési mintákat közvetítettek a bizánci közönség számára.⁵⁹ Alighanem e tanító szándék is közrejátszott abban, hogy a jellemzések – mint láttuk – túlnyomórészt klasszikus szerzőktől származtak. Az irodalmi allúziók segítségével ugyanis a kölcsönző a múltból (s az iskolapadból is)⁶⁰ jól ismert és példaértékű történeti személyiségeket tudott olvasóközönsége elé idézni, miközben párhuzamot vont múlt és jelen között. E klasszikus jellemrajzok bizonyos elemei ráadásul – mint azt a történetírónk apró tévedése is mutatta – könnyen felcserélhetők voltak egymással; amolyan vándormotívumként kerültek át az elődjeiket utánzó történetírók jóvoltából egyik történeti személyiség portréjából a másikéba. E sajátóságuk pedig igen hasznosnak bizonyulhatott egy olyan narratívában,

⁵⁷ L. Neville: Why Did the Byzantines Write History? In: Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22–27 August 2016. Plenary Papers. Beograd 2016, 273 joggal figyelemztet a következőre: „Acknowledging the role of ancient models in the formation of character and culture in Byzantine society requires that we see the *topoi* and literary *mimesis*, not as inconsequential rhetorical dressing to be scraped off and disregarded, but as the touchstones for self-expression. Because identity was expressed by saying who one was like, the *topoi* speak to the truth of one’s character. The *topoi* are not what should be ignored, but what were considered most important.”

⁵⁸ Az életrajzkivonatot részletesen ismerteti és elemzi B. L. Cook: The Essential Philip of Macedon: A Byzantine Epitome of His Life. GRBS 45 (2005) 189–211.

⁵⁹ Neville: i. m. (57. jegyz.) 273 sk.: „Histories provided multiple examples of great or horrible behavior they gave their readers powerful, memorable lessons in how to be virtuous and effective. When Skylitzes and Bryennios homogenized individuals into examples of particular types of characters, they were making their histories *more* [kiemelés L. N.] useful, by making the important patterns clearer.”

⁶⁰ Mint az tudvalévő, a bizánci (és az ókori) történetírók olvasóközönségükkel együtt szónoki gyakorlatokon edződve ismerkedtek meg a legjelentősebb történetírókkal és a jó történetírás legfontosabb kritériumaival (lásd erről Croke: i. m. [26. jegyz.] 28, 30, 42). Nem kizárt, hogy a fenti jellemábrázolások ilyen előgyakorlatok hatására születtek. A *progymnasmák* és a történetírás egymásra ható kapcsolata jórészt feltérképezetlen terület, a témában, legalábbis ami a bizánci történetírást illeti, nem születtek elemző tanulmányok; vö. A. Kaldellis: The Manufacture of History in the Later Tenth and Eleventh Centuries: Rhetorical Templates and Narrative Ontologies. In: Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22–27 August 2016. Plenary Papers. Beograd 2016, 293–306, kül. 300 sk. A témába bevezetést nyújt R. Nicolai: La storiografia nell’educazione antica. Pisa 1992; C. A. Gibson: Learning Greek History in the Ancient Classroom: The Evidence of the Treatises on Progymnasmata. CPh 99 (2004) 103–129.

amelyet Kritobulos – részben szintén tanító szándékkal⁶¹ – kívánt elbeszélni a hatalom vándorlásáról,⁶² tekintve, hogy a bizánci történetíró, ahogy Reinsch fogalmaz, a szultánt a bizánci császár természetes utódjának tartotta.⁶³ Kritobulos e folytonosságot kívánta hangsúlyozni, például azzal, hogy Mehmedet következetesen császári (βασιλεύς) címmel illette a szultán titulus helyett,⁶⁴ és véleményem szerint ugyanezen okból ruházta fel a török uralkodót és alkalomadtán alattvalóit jelentős görög történelmi személyiségek és közösségek attribútumaival. Arra kérdésre persze, hogy ezek a jellemrajzok mennyire illettek Bizánc hódítóira, más szóval e „hellenizált” (és homogenizált) portrék mennyire feleltek meg – a mi mércéink szerint – a történelmi valóságnak, nem könnyű választ adni. Néha azonban akkor is méltányolhatjuk az éneket, ha nem feltétlenül hisszük el a dalnok minden szavát.

SUMMARY

In this study, I attempt to give some sense of how Kritoboulos of Imbros deployed the toolkit of characterisation, and of how subtle his means for *ēthopoia* were. In doing so, I examine the interplays between characterisation, style and structure, and detect, where it is detectable, the historiographical traditions which Kritoboulos' methods for forming characters stem from. I also try to answer the question why Kritoboulos used certain repeated phrases in his portraits.

Keywords: Byzantine historiography, literary imitation, Thucydidean allusions, Homeric allusions, type-scenes

TÓTH IVÁN

ELTE Eötvös Collegium, Byzantium Központ

tivan33@gmail.com

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

⁶¹ Kritobulos az ajánlólevélben (*ep.* 1) és a *prooimion*ban (*SH I* 1, 1) is hangsúlyozza, hogy részben azért írta meg művét, hogy abból az eljövendő nemzedékek okulhassanak.

⁶² Kritobulos Bizánc bukását a *translatio imperii* gondolatával magyarázta; vö. *SH I* 3, 3–5; lásd még *I. Ševčenko*: The Decline of Byzantium Seen Through the Eyes of Its Intellectuals. *DOP* 15 (1961) 167–186, kül. 184; *D. R. Reinsch*: Il Conquistatore di Costantinopoli nel 1453: erede legittimo dell'imperatore di Bisanzio o temporaneo usurpatore? Alle origini della questione: appartiene la Turchia all'Europa? *Medioevo greco. Rivista di storia e filologia bizantina* 3 (2003) 213–223, kül. 219; *uő*: Mehmed der Eroberer in der Darstellung der zeitgenössischen byzantinischen Geschichtsschreiber. In: Sultan Mehmet II.: Eroberer Konstantinopels, *Patron der Künste*. Hrsgg. *N. Asutay-Effenberger – U. Rehm*. Köln – Weimar – Wien 2009. 15–30, kül. 17–18.

⁶³ *Reinsch*: i. m. (2. jegyz.) 306: „For Kritobulos the Sultan was the natural successor to the Byzantine Emperor, natural according to the laws of history as had been worked out by the theoreticians of the Hellenistic time.”

⁶⁴ *Reinsch*: i. m. (2. jegyz.) 306.